

Hegedűs Rita

A funkcionális grammatikák felette szükséges voltáról*

Bármely írott mű bemutatásának leghatásosabb formája, ha kézbe adjuk. Mivel a Tinta Kiadónál megjelenés alatt álló *Formák – Funkciók – Összefüggések* sajnos még nincs ebben az állapotban, most a szerzőre vár a feladat: képzelje bele magát a hallgatóság szerepébe, hívja fel a figyelmet az érdekes és új dolgokra, s válaszolja meg a hipotetikus kérdéseket.

Ugyanerről van szó a magyar nyelvnek idegen szempontú leírásakor: megpróbálunk egy idegen bőrébe bújni, s álnaivan rákérdezni számunkra teljesen triviális dolgokra. Ezek a kérdések a külföldi számára azonban egyáltalán nem erőltetettek: ők valóban a mi információink alapján fogják megérteni vagy meg nem érteni a nyelv szerkezetét; s itt dől el, hogy tudják-e használni vagy sem.

Ha a nyelvet magyarazzuk, ezt csak külső, semleges nézőpontból érdemes tenni – nagy örömmre ezt sugallta a közelmúltban, a Balassi Bálint Intézetben rendezett konferencián Voigt Vilmos professzor előadása. Ugyanezt a gondolatot 1855-ben Ballagi Mór így fogalmazza meg (s ez az idézet szolgál grammatikám mottójául):

„Mikor idegen nyelvet tanulunk, első tekintetre sok oly sajtáság ötlik szemünkbe, mellyekre az, ki a’ nyelvet gyermekségétől fogva beszélte, soha nem figyelmeztet; amaz már eleve kényszerítették a’ nyelv’ törvényeit tanulmányozni, hogy megértse [...]. Innen van az, hogy az anyanyelv’ szabályaival rendesen csak idegen nyelv’ tanulása’ nyomán ismerkedünk meg, és hogy némileg nehezebb az anyanyelv’ szabályait, mint idegen nyelv’ grammatikáját megírni.”¹

Lényegesen több magyarázatra szorul, hogy miért éppen a funkcionális megközelítést találtam a legcélravezetőbbnek. Amikor tavaly májusban a MTA Nyelvészeti Osztályának éves ülésén néhány felszólaló a hagyományos történeti-leíró és a generatív irányzat kibékíthetetlen ellentétének feloldását a funkcionális megközelítésben látta, grammatikám tulajdonképpen már készen volt. Brassaival együtt én is elmondhatom, hogy a nyelvleírás legcélravezetőbb módjának a funkcionális szintaxist tekintem; de ha az ő szavainak nem volt kellő foganatja, miért lenne az enyémenek? Hadrovics László funkcionális mondattana már 1969-ban megjelent, de Rácz Endre és Zsilka János rendkívül alapos és objektív kritikáján kívül nem keltett nagy

¹ Ballagi Móricz: A’ magyar szónyomozás, ‘s az összehasonlító nyelvészet. Új Magyar Múzeum V. 590-91. 1855.

visszhangot. Kétségtelen, hogy direkt módon nem alkalmazható az oktatásban, emellett fragmentum maradt, de elméleti alapként kimeríthetetlen kincsesbánya. Bondarko – és itt kénytelen vagyok tiszteletlenül fogalmazni –, úgy látszik, mostanában „kiment a divatból”, és maradt a Halliday- és Dik-féle angolszász irányzat, amelynek gyakorlati lecsapódása szintén várat(ott) magára.

Grammatikám fogantatásában elsődlegesen mégsem a modern irányzatok játszották a főszerepet. A külföldi diákok „kínos” kérdéseinek megválaszolásában kezdetben csak a régi nyelvtan- és nyelvkönyvírók, valamint „nyelvelmélkedők” megfigyeléseire támaszkodhattam: Fogarasi szórendi szabályaira, Brassai subjektum- és predikátum-elméletére, az igeközpontúságra, az „igehatározók” kitüntetett fontosságára (ezt a vonalat követik a 60-as évektől H. Molnár Ilona tanulmányai); de idetartozik a Czuczor-féle szócsaládosítás fogalma, Ballagi vagy később Szinyei nyelvtanainak igenem-taglalása. A régi nyelvészek ma is helytálló megfigyeléseinek sorát nemcsak folytathatnám, de összevethetném napjaink vagy a közelmúlt – általában angolszász szerzők tollából származó – megfigyeléseivel, amelyek nívumként jelennek meg. (Egy nyelvészeti fogalomszótár szócikkeihez bizony a régi magyar nyelvészek nevét kellene elsődlegesen odaírni, de erről – sajnos – a hazai és külföldi szakmai közvélemény nem sokat tud.) A közös ezekben a megfigyelésekben a Gabelentz–Saussure–Chomsky nevével fémjelzett *nyelvi rendszer – nyelvhasználat* ellentmondás. Röviden: a nyelvrendszer szabályai módosulnak, átértékelődnek abban a pillanatban, ha a statikus rendszerből átlépünk a nyelvhasználat állandóan mozgásban levő másféle rendszerességébe, azaz a humboldti *ergonból az energieiba*. A nyelvtanár feladata kettős: egyszerre kell megismertetni a rendszer elemeit és azok összefüggéseit, valamint használatának szabályait, azaz működését; s mindezt közös nevezőre kell hozni a kommunikációs szándékkal.

Az elmúlt évtizedek nyelvoktatási, főleg módszertani súlypontjai eltolódtak. A hajdani merev – latinon alapuló – nyelvleírás szempontjai helyett belépett a pragmatika, s a hangsúly áttevődött a kommunikációs funkciókra, mindennek alfája és omegája a beszédszándék lett. Ennek jegyében született a *Küszöbszint* nyelvleírása – először angolul –, melynek többé-kevésbé igyekszik megfelelni minden vizsgarendszer; s ehhez igazodnak a tankönyvek, illetve a módszertani segédanyagok is. És itt érünk el ahhoz a ponthoz, ahol a fürdővízzel együtt kiönt(het)jük a gyereket is. Az explicit szabályokat váró, ahhoz szokott nyelvtanulókat sokként éri a „rendszerelenség”, amikor beszédszándékok szerint besorolva ismerkedik a nyelv elemeivel. A beszédszándékok választható lehetőségek, míg a nyelv konstansabb rendszerének elemei szolgáltatják a nyersanyagot, amelyből válogatni kell. A két síkot – a nyelvi rendszer és a nyelvhasználat síkját – egymáshoz kell rendelni, s ennek módszereit, szabályait igenis meg kell tanítani! Az egymáshoz rendelés mikéntjét Coseriu grammatikai jelentésnek nevezi: egy adott nyelv grammatikai jelentése valójában

a vonatkoztatás szemantikai orientációját jelenti. Coseriu – nemhiába a német és neolatin nyelvek kutatója – a nyelvek rendszeres funkcionális összevetésénél a hangsúlyt a szemantikára helyezi, míg Halliday és Dik a pragmatikai orientációt hangsúlyozzák.

Grammatikámban – kezdetben ösztönösen, majd az átdolgozások során már tudatosan – egymás mellé helyeztem a nyelvi eszközök instrumentális leírását (*Formák*), a szemantikai alapú, tehát más nyelvekkel összevethető szabályrendszer működésének leírását (*Összefüggések*) és a kommunikációs-logikai funkciók szerinti csoportosítást (*Funkciók*). Így tehát nyelvtanom három lábom áll, s megfelel a Dik-féle elvárásoknak:

- (a) „A nyelvelméletnek a nyelvi törvények felsorolását nem öncélúan kell tartalmaznia, hanem – ahol lehetséges – meg kell próbálnia e szabályokat funkcionálisukban bemutatni. A bemutatás végső célja épp a használat.
- (b) Bár önmagában a nyelv rendszerének elmélete nem egyezik meg a nyelvhasználat elméletével, de természetesen elvárható, hogy úgy legyen megszerkesztve, hogy integrálható legyen a verbális interakció szélesebb pragmatikai elméletébe.”²

Kifejezetten örömömre szolgált, amikor Szépe György első (65. születésnapjára készült) emlékkönyvében ráakadtam Jászay László tanulmányára: *Az ún. aktív grammatikától a funkcionális szemléletű nyelvelírásig*. Ebben a szerző szívem szerinti érveléssel támasztja alá, hogy a funkcionális megközelítés számos árnyalatot fog össze:

„Az 'aktív grammatika' szóhasználat L. V. Scserbától származik, és arra utal, hogy nem a nyelvi formából indulunk ki, számba véve annak lehetséges jelentéseit, hanem abból, hogy mit akarunk kifejezni, és ahhoz (mint általános fogalmi tartalomhoz) rendeljük hozzá a megfelelő nyelvi eszközöket. (...)

Azt a többletet, amit a korszerű funkcionális nyelvten jelent az aktív grammatikához képest, öt pontban próbálok összefoglalni:

- (1) A FG a jelentésviszonyokból való kiindulás mellett nem mondhat le a forma és jelentés irányról sem.
- (2) A jelentésviszonyokat mezőszerkezetben írja le „centrum – periféria” elv alapján, integrálva a különböző nyelvi szinteket.
- (3) Rámutat a mezőn belüli különböző nyelvi szintek összefüggéseire.
- (4) Vizsgálja az azonos értelmű, de különböző formájú (struktúrájú) nyelvi változatok közötti különbségeket.
- (5) Elemzi az egyes mezők kölcsönhatásait is, illetve predikatív (akcionális) centrumainak egymáshoz való viszonyát.”³

² S.C. Dik: *Functional Grammar*. North-Holland Publishing Company. Amsterdam–New York–Oxford. 1978. 2.

³ Jászay 1996: 142.

Fontos, hogy *jelentés*en ne pusztán a lexikális jelentést, hanem a *grammatikai jelentéseket* értsük! Ezek egybemosása, a kommunikatív funkció egyeduralkodóvá tétele, a pragmatika mindenhatósága hamis színben tünteti fel a nyelvelírás tényleges feladatait. Képmutatás, ha nyíltan nem vállaljuk fel, hogy grammatika nélkül nem lehet nyelvet oktatni. A korszerű nyelvelírás kibővült a pragmatikával, de ez nem helyettesítheti, nem szoríthatja ki a működő rendszer ismeretét. A *nyelvi rendszer – nyelvhasználat* dichotómiát úgy kíséreltem meg feloldani, hogy szándékom szerint grammatikám a **nyelvhasználat rendszerét** adja.

Formák– Funkciók – Összefüggések.

A magyar nyelv funkcionális grammatikája

Ezt a munkát elsősorban a hazánkban már több helyen is folyó magyar mint idegen nyelv szakos tanárképzés és továbbképzés tananyagául szántam: tanulmányozása olyan hallgatóknak is megkönnyíti a szemléletváltást, akik „tisztá lappal indulnak” – azaz még nem próbálták anyanyelvünket idegen ajkúnak elmagyarázni, s nehezükre esik elszakadni a hagyományos történeti-leíró szemléleten alapuló nyelvtanfelfogástól.

Munkám oktatási segédanyagként is szolgálhat, melyet bármikor fellapozhat egy magyart idegen nyelvként oktató, magyar nyelv és irodalom szakos tanár. Ebbe a kategóriába sorolom azokat a magyar szakot végző külföldi diákokat is, akiknek nyelvészeti ismereteiről záróvizsgán kell tanúságot tenniük (az ő kedvükért került bele könyvem formai részének bevezetőjébe néhány alapvető morfológiai fogalom magyarázata (*Formák 1 – 3.1.1.*) Formai és funkcionális részét haszonnal forgathatja a magyarul tanuló külföldi is, aki ismereteit pontosítani, rendszerezni szeretné, és szüksége van egy összegző grammatikára. Ebbe a kategóriába sorolom azokat a másod-, harmadgenerációs magyarokat is, akik nyelvünket sohasem tanulták, csak valamilyen szinten használták, s most fejleszteni kívánják nyelvi készségeiket. Nyelvtanulás-pszichológiai, módszertani szempontból ők már nem tekinthetők anyanyelveiknek; s ahogyan a gyakorlat mutatja, a hazai nyelvtankönyvek, iskolai könyvek számukra nem jelentenek segítséget.

A *Formák* 17 pontban (154 oldalon) sorra veszi a magyar nyelv formai sajátosságait: ez a fejezet hasonlít leginkább a hagyományos grammatikákhoz. Formai oldalról megközelítve minden elem megjelenik, de minden esetben ott szerepel az adott elem funkciója/funkciói is. A morfológiai sajátosságok nem esetleges sorrendben és súllyal, hanem a mindenkori módszertani szempontokat követve jelennek meg. Előbb részletezve, majd összefoglaló táblázatban igyekeztem felhívni a figyelmet pl. az ige- és névszóragozásnál az idegen nyelvi és az anyanyelvi megközelítés különbségére: míg az általános és középiskolai tankönyvek a ragozást helyesírási-

nyelvhelyességi problémaként kezelik, addig az egyetemi tankönyvekben előtérbe kerül a tőtípusok szerinti osztályozás. A külföldiek számára írt nyelvtanok és nyelvkönyvek értelemszerűen a tövéghangzó okozta módosulásokra fektetik a hangsúlyt, s csak esetlegesen, kivételszerűen sorolják fel a változó tövű névszók és igék ragozási szabályait. Bár a nyelv változása itt igen gyorsan tetten érhető, a szabályszerűség kidomborítására – még ha nem kivételtelen, akkor is – törekednünk kell.

E fejezetnek minden bizonnyal vitatott része lesz a szófaji felosztás. Munkám célja deklaráltan nem a klasszifikáció, ugyanakkor egy rendszer bemutatása lehetetlen kategóriák nélkül. A történetileg változó, „ide is, oda is” sorolható elemek helyét mindenképpen szemantikai funkciójuk szerint határoztam meg, ebben is követve Hadrovics László tanítását: „A funkcionális vizsgálat a szófajok jelentésviszonyaiból indul ki, s lényege az, hogy a közlés tartalma és a grammatikai megformálás között az összefüggések egész bonyolult szövedékét igyekszik feltárni.”

E formai rész másik rendhagyó eljárása, hogy szokatlan megoldásként itt kapott helyet a hagyományos szintaxis is. Meggyőződésem, hogy a mondatnak is van formája, s ezt ugyanúgy meg kell tanítani, mint a szó formáját. Azok az elvek és eljárások, amelyeknek alapján nyelvünk a szavakat megnyilatkozásokká fűzi össze; az, hogy a minden nyelvben megtalálható szemantikai funkciók hogyan, milyen szabályok szerint öltik fel valamely mondatrész szerepét, az *Összefüggések*be tartoznak.

A *Funkciók* fejezet kettős feladatot vállal magára. Sorra veszi azokat a logikai-grammatikai kategóriákat, amelyek mentén a nyelvhasználat során a beszélő és hallgató mondanivalóját rendezi; másrészt taglalja a kommunikációs funkciókat, melyek átfogó kategóriákba rendezve főként a tananyagtervezésnél és -összeállításnál jelentenek segítséget. E fejezet erőteljesen szem előtt tartja a *Küszöbszint*⁴ követelményrendszerét, tehát jól alkalmazható nyelvvizsga-anyag tervezésénél és összeállításánál, illetve vizsgázók felkészítéséhez is.

Munkámnak talán szerénytelennek tűnő célja, hogy az *Összefüggések*-kel létrehozzak egy valóban funkcionális szempontú grammatikai leírást, amely megvilágítja az állandóan változó kommunikációs cél vezérelte merevebb (de statikusnak semmiképpen sem mondható) nyelvi rendszer működését, s összevethető más nyelvek hasonló szempontú leírásával. Az *Összefüggések* műfaját tekintve „praxeológia” – Klaudy Kinga idézte Albert Sándor terminusát –, s azokat a szabályrendszereket tartalmazza, amelyek az adott tartalmak nyelvi megformálásához szükségesek; tehát az ún. *grammatikai jelentéseket*. A mélyebb összefüggések megértésére azért van szükség, hogy az állandóan változó nyelvi rendszert „kézben tarthassuk”, megértjük a mozgatórugókat. Meggyőződésem, hogy e fejezet a magyar anyanyelvűeket

⁴ Küszöbszint (Magyar mint idegen nyelv). Szerk.: Erdős József. Budapesti Műszaki Egyetem Nyelvi Intézet, Magyar nyelvi Csoport, Bp. 1998.

oktató tanároknak is segítségével lehet abban, hogy diákjaiknak megkönnyítsék az idegen nyelvek tanulását, hozzászoktassák őket a más nyelvi világnézethez. E fejezet kontrasztív-funkcionális megközelítéssel magyarázza a magyar nyelvi rendszer kategóriáit, s ezzel közelebb hozza a más szerkezetű nyelvekhez.

A nyelv elemei alapvetően polifunkcionálisak. Természetesen szükség van arra, hogy mindegyiket megvilágítsuk formai és funkcionális oldalról, s emellett utaljunk összefüggéseikre és működésükre is. Tehát egy-egy elem legalább háromszor fordul elő; a visszakereshetőséget az utalási rendszer biztosítja. Feltétlenül megkönnyítené és meggyorsítaná a felhasználók munkáját, ha CD-ROM formájában is megjelenhetne: ezzel legalább részben kiküszöbölnődne az a zavaró tényező, hogy a dinamikus-térbeli nyelvi rendszert a leírt nyelvtan statikus-lineáris formában jeleníti meg.

IRODALOM

- BRASSAI Sámuel (1860): A magyar mondat. *Magyar Akadémiai Értesítő, A Nyelv- és Széptudományi Osztály Közlönye* I. 279–399.; II. 2–127; III. 173–409.
- COSERIU, E. (1987): Grundzüge der Funktionalen Syntax. In: *Formen und Funktionen*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag. 133-176.
- DIK, Simon C. (1978): *Functional Grammar*. Amsterdam: North-Holland Publishing Co.
- DIK, Simon C. (1980): *Studies in Functional Grammar*. London/New York: Academic Press
- DIK, Simon C. (1989): *The Theory of Functional Grammar Part. I: The Structure of the Clause*. Foris Publications, Dordrecht – Holland/Providence RI – U.S.A.
- HALLIDAY, M. A. K. (1994): *An Introduction to Functional Grammar*. An Arnold Publikation. 2. kiad.
- HADROVICS László (1969): *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- JÁSZAY László (1996): Az ún. aktív grammatikától a funkcionális szemléletű nyelvreírásig. In: Terts I. (szerk.): *Nyelv, nyelvész, társadalom. Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára barátaitól, kollégáitól, tanítványaitól*. JPTE / PSZM, Pécs–Budapest. 142-146.